

Dialectische normering van dissociatie

M.A. van Rees

In dit artikel ga ik na onder welke omstandigheden het gebruik van dissociatie in een kritische discussie dialectisch deugdelijk kan worden geacht. Eerst zet ik uiteen welke taalhandelingen betrokken zijn bij het uitvoeren van een dissociatie en hoe die taalhandelingen worden uitgevoerd. Vervolgens bekijk ik onder welke voorwaarden de uitvoering van deze taalhandelingen als deugdelijk kan worden beschouwd in het licht van de regels voor een kritische discussie.

Ik onderscheid twee soorten vereisten voor de dialectische deugdelijkheid van een dissociatie, procedurele en materiële, en geef aan met welke criteria kan worden vastgesteld of aan deze vereisten is voldaan. Deze criteria worden afgeleid uit de eerdere bespreking van de manieren waarop de taalhandelingen die betrokken zijn bij dissociatie, worden uitgevoerd, en uit de algemene en specifieke doelen die deze taalhandelingen vervullen. De bespreking vindt plaats aan de hand van voorbeelden van dissociatie afkomstig uit alledaagse argumentatieve discussies.

1 Dissociatie

Dissociatie is een van de twee hoofdcategorieën die Perelman en Olbrechts-Tyteca (1969) in hun invloedrijke overzicht van argumentatieve technieken onderscheiden. In een dissociatie haalt de spreker elementen uit elkaar die door het auditorium als een conceptuele eenheid worden beschouwd. De oorspronkelijk als eenheid beschouwde notie wordt opgesplitst in twee nieuwe noties, die ieder slechts een deel van de oorspronkelijke omvatten. Een klassiek voorbeeld vormt de opsplitsing van het begrip ‘wet’ in de begrippen ‘de letter van de wet’ en ‘de geest van de wet’.

Het gevolg van een dissociatie is dat een uitspraak met het oorspronkelijke begrip in de ene gereduceerde versie kan worden ontkend, terwijl tegelijkertijd een uitspraak met het oorspronkelijke begrip in de andere gereduceerde versie kan worden bevestigd, zonder dat de spreker in tegenstrijdigheden vervalt. Een rechterlijke beslissing kan bijvoorbeeld zonder innerlijke tegenspraak in overeenstemming met de letter, maar tegelijkertijd in strijd met de geest van de wet worden genoemd.

Dissociatie ontleent zijn argumentatieve potentieel aan het feit dat de twee begrippen die het resultaat vormen van de opsplitsing van de oorspronkelijke notie als niet-gelijkwaardige alternatieven worden gepresenteerd: het ene wordt als belangrijker of wezenlijker voorgesteld dan het andere. Zo hangt het er vanaf welk van de twee, de letter van de wet of de geest van de wet, als van doorslaggevend belang wordt voorgesteld, of de rechterlijke beslissing uit het voorbeeld hierboven kan worden beoordeeld als juist of onjuist.

Dissociatie kan verschillende consequenties hebben voor het gebruik van de term waarmee de oorspronkelijke notie wordt uitgedrukt. Ten eerste kan de term worden opgegeven; dan worden er voor de twee nieuwe begrippen twee nieuwe termen ingevoerd. Dat is het geval bij de dissociatie op basis van de oorspronkelijke term “wet”, die wordt vervangen door twee nieuwe termen, “de geest van de wet” en “de letter van de wet”. Ten tweede kan de term die voor het oorspronkelijke begrip

stond, worden behouden als een aanduiding voor een van de gereduceerde begrippen, waarbij voor het andere begrip een nieuwe term wordt ingevoerd. Een voorbeeld vormt de dissociatie op basis van de oorspronkelijke term “dood”, waarbij de term “hersendood” wordt ingevoerd voor het afgesplitste begrip ‘geen hersenactiviteit meer vertonend’, terwijl de oorspronkelijke term is gereduceerd tot de betekenis ‘geen uiterlijke tekenen van leven meer vertonend’.

In eerder onderzoek (Van Rees, 2002) heb ik laten zien hoe de techniek in verschillende fasen van een kritische discussie kan worden ingezet bij het strategisch manoeuvreren tussen dialectische redelijkheid en retorische overtuigingskracht (Van Eemeren & Houtlosser 1999, 2002b). Bij gebruik van een dissociatie in een kritische discussie rijst de vraag wanneer dit als redelijk mag worden beschouwd. Dat is de vraag die ik in dit artikel probeer te beantwoorden.¹

Omdat de regels voor kritische discussie betrekking hebben op de uitvoering van taalhandelingen in de verschillende fasen van een kritische discussie, ga ik eerst na wat voor taalhandelingen er in een dissociatie worden uitgevoerd. In paragraaf 3 zet ik dan uiteen in welke gevallen dissociatie dialectisch deugdelijk geacht mag worden. Ik eindig met een aantal samenvattende conclusies.

2 Taalhandelingen in dissociatie

Dissociatie houdt in dat er aan een notie die wordt uitgedrukt door een enkele, bestaande, term verschillende aspecten worden onderscheiden, waarbij óf een deel van deze aspecten wordt ondergebracht onder een nieuwe term, terwijl de oorspronkelijke term, omdat die dan een gereduceerd begrip dekt, wordt geherdefinieerd, óf de oorspronkelijke term wordt opgegeven en er twee nieuwe termen worden geïntroduceerd met ieder een eigen definitie. In een dissociatie worden dus twee taalhandelingen gecombineerd, een onderscheid aanbrengen en een (her)definitie van een of meer termen invoeren. Beide taalhandelingen behoren tot de zogeheten taalgebruiksverklaarders, taalhandelingen die tot doel hebben het taalgebruik te verhelderen (Van Eemeren & Grootendorst, 1982).

Het onderscheid dat wordt aangebracht is nieuw binnen de context van de discussie: voordat het werd aangebracht werd het in de discussie niet gehanteerd, was er slechts sprake van een enkele, ongedeelde notie. Ook de definitie creëert een nieuwe gebruikswijze: de definitie wijkt af van de tot dan toe in de discussie gehanteerde definitie van de term, waarin verschillende aspecten van een begrip onder één noemer waren gebracht.

Het onderscheid en de (her)definitie die inherent zijn aan een dissociatie kunnen in meerdere of mindere mate als zodanig herkenbaar worden uitgevoerd. Zoals alle taalhandelingen kunnen deze taalhandelingen expliciet, impliciet of indirect worden uitgevoerd, maar soms worden ze in een dissociatie niet uitgevoerd, maar gepresupponeerd.

Expliciete uitvoering vindt plaats door middel van een performatieve formule. Een voorbeeld van het expliciet aanbrengen van een onderscheid is te vinden in (1).

- (1) *Is het streven naar een fatsoenlijke samenleving niet even onbereikbaar als het streven naar een rechtvaardige samenleving?*

‘Ik denk het niet. Ik maak een onderscheid [tussen] een fatsoenlijke en een beschaafde samenleving. In een beschaafde samenleving vernedert niemand

een ander. Dat is inderdaad ambitieus. Maar voor een fatsoenlijke samenleving gaat het om de maatschappelijke instituties. Daaraan kun je de eis stellen dat ze mensen niet vernederen.

Een rechtvaardige vrede is een ramp <http://www.j-accuse.nl/index.html>

Door middel van de performatieve formule “ik maak een onderscheid” wordt een dissociatief onderscheid gemaakt tussen een fatsoenlijke en een beschaafde samenleving.

Impliciet wordt de taalhandeling uitgevoerd als er geen performatieve formule aanwezig is, maar de gebruikte uitdrukkingen wel grammaticale en semantische eigenschappen hebben die deze geschikt maken om de taalhandeling uit te voeren (Van Rees, 1982). Een voorbeeld van een impliciete definitie is te vinden in een commentaar dat verscheen naar aanleiding van geconstateerde onregelmatigheden bij de beoordeling van enkele onderdelen van de Olympische Winterspelen van 2002:

- (2) De jurysporten moeten terug naar circus, ijsgala of freakshow. Alles is goed, als we er tijdens de echte sportevenementen maar van worden verlost. Sport is sport, behalve jurysport, ander woord voor oneerlijk. Jurysport is soms best aardig om naar te kijken, maar je moet er geen wedstrijd van maken.

De Volkskrant 15-02-2002

In “Sport is sport, behalve jurysport” wordt een (circulaire) definitie van “sport” gegeven waarmee een dissociatie tussen sport en jurysport tot stand wordt gebracht.

Indirect wordt een taalhandeling uitgevoerd als de gebruikte uitdrukkingen syntactische en semantische eigenschappen hebben die deze geschikt maken voor uitvoering van een *andere* taalhandeling dan de bedoelde (van Rees, 1982). Een voorbeeld van indirecte definitie vinden we in het volgende fragment.

- (3) We moeten groei en krimp daarom anders definiëren: het BNP is nu een optelsom van economische activiteiten, die het welzijn vergroten, maar soms ook aantasten (bijv. vervuiling). Groei moet gedefinieerd worden als groei van het welzijn, verzorging, diensten, enz.

www.globalalternatives.nl/file/147

De mededeling dat het nodig is een taalhandeling uit te voeren, zoals hier in “groei moet gedefinieerd worden als”, is een conventionele manier om die handeling op indirecte wijze uit te voeren (Searle, 1975). Met deze indirect uitgevoerde definitie wordt een dissociatie tot stand gebracht tussen groei als een optelsom van economische activiteiten en groei als groei van uitsluitend die activiteiten die het welzijn vergroten.

Naast de tot nu toe besproken gevallen waarin de definitie of het onderscheid expliciet, impliciet of indirect wordt uitgevoerd, zijn er ook gevallen waarin de handeling als zodanig niet wordt voltrokken, maar is gepresupponeerd. Een voorbeeld biedt (toenmalig) Minister Jorritsma’s verdediging van het weer opnieuw toestaan van de overschrijding van de geluidsnormen voor luchthaven Schiphol:

- (4) Volgens Jorritsma zal het kabinet niet opnieuw overgaan tot een gedoogbeleid, zoals in 1997 werd gevoerd. 'Dat was eens maar nooit weer, hebben we

toen gezegd. Maar gedogen is iets heel anders dan vooruitlopen op een wetswijziging waarvan iedereen vindt dat die er moet komen.'

De Volkskrant 22-01-1998

Jorritsma gaat ervan uit dat er twee begrippen onderscheiden kunnen worden, 'gedogen' en 'vooruitlopen op een wetswijziging waarvan iedereen vindt dat die er moet komen', en beweert dat het één iets heel anders is dan het ander. Dat vooronderstelde onderscheid brengt een ook gepresupponeerde (her)definitie van "gedogen" met zich mee waarin de betekenis van deze term wordt beperkt tot het toestaan van het overtreden van wettelijke regels *zonder* dat er wordt vooruitgelopen op een gewenste wetswijziging.

De handeling is ook gepresupponeerd in gevallen waarin een bepaalde zaak bij een van twee, bekend veronderstelde, categorieën wordt ingedeeld. Een voorbeeld biedt het volgende verslag van een interview met de kleindochter van Maria Montessori waarin deze kritiek op haar grootmoeder verwerpt:

- (5) Dat haar grootmoeder te boek staat als ambitieus en ijdel, vindt ze ook irrelevant. En onjuist. 'Ze hield van mooie kleren, maar was niet ijdel. (...)'

De Volkskrant 05-10-1999

In dit fragment wordt Maria Montessori ingedeeld bij de categorie van mensen die van mooie kleren houden, en niet bij de categorie van mensen die ijdel zijn. Dit gebeurt op basis van een gepresupponeerd onderscheid tussen deze twee categorieën, waaraan een eveneens gepresupponeerde (her)definitie van de term "ijdel" verbonden is waarin die term uitsluitend van toepassing wordt geacht op de *mentale* aspecten van dit begrip.²

3 Deugdelijkheid van dissociatie

Het feit dat in een dissociatie binnen een bestaand concept een nieuw onderscheid wordt aangebracht en de bestaande en geaccepteerde betekenis van een term wordt vervangen door een nieuwe, impliceert in pragma-dialectisch perspectief dat een van de uitgangspunten van een kritische discussie wordt veranderd. Een in de openingsfase van een kritische discussie gemaakte afspraak over de inhoud van een begrip en de betekenis van een term wordt gewijzigd.

Als een in de openingsfase van een kritische discussie gemaakte afspraak wordt gewijzigd, heeft dat volgens het ideaalmodel tot gevolg dat er eerst een subdiscussie moet worden gevoerd over de aanvaardbaarheid van deze wijziging, voordat de hoofddiscussie kan worden voortgezet. In deze subdiscussie doet de spreker die de dissociatie gebruikt een voorstel aan de antagonist voor wijziging van het betreffende uitgangspunt. Als de antagonist dit voorstel niet aanvaardt, moet de protagonist het terugtrekken of verdedigen.³ De dissociatie mag in de hoofddiscussie alleen gehandhaafd worden, als de subdiscussie als uitkomst heeft dat de antagonist de begrips- en betekenisverandering die inherent is aan de dissociatie aanvaardt. Als de antagonist deze niet aanvaardt, en de protagonist gebruikt de dissociatie desalniettemin in de hoofddiscussie alsof de wijziging in de inhoud van het gebruikte begrip of de betekenis van de gebruikte term tot de geaccepteerde uitgangspunten van de discussie behoort, begaat de protagonist in de hoofddiscussie een overtreding van regel 6 voor het voeren van een kritische discussie: doe niet ten onrechte alsof een uitgangspunt voor

de discussie is aanvaard.⁴ Als de protagonist de wijziging daarentegen ter discussie stelt en de antagonist aanvaardt deze, kan de protagonist de dissociatie gebruiken zonder dat er sprake is van een overtreding van regel 6. Dan is er sprake van een deugdelijke dissociatie.

Er kunnen dus twee soorten vereisten voor de deugdelijkheid van dissociatie worden onderscheiden, die ik in het voetspoor van Van Eemeren & Houtlosser (2002a), die een onderscheid maken tussen procedurele en materiële uitgangspunten, zal aanduiden als procedurele en materiële vereisten. Als de protagonist de wijziging ter discussie stelt, is voldaan aan de procedurele vereisten. Als de antagonist de wijziging aanvaardt, is voldaan aan de materiële vereisten. Bij een deugdelijke dissociatie is voldaan aan beide soorten vereisten.

3.1 Procedurele vereisten

Alleen als de protagonist zich houdt aan de procedure voor het voeren van een kritische discussie door de wijziging van de uitgangspunten die inherent is aan een dissociatie in een subdiscussie ter discussie te stellen, voldoet de dissociatie aan de procedurele vereisten voor deugdelijkheid. De protagonist kan die wijziging op twee manieren ter discussie stellen. Ten eerste kan hij deze als standpunt naar voren brengen. Dat gebeurt als hij de taalhandeling waarmee die wijziging tot stand wordt gebracht, het aanbrenge van een onderscheid of het invoeren van een definitie, als zodanig herkenbaar uitvoert. Doordat hij herkenbaar een onderscheid aanbrengt dat er eerder niet was of een definitie invoert die nieuw is, stelt de spreker de aanvaardbaarheid van zijn taalhandeling met het uitvoeren ervan ter discussie. Ten tweede kan hij argumenten voor de wijziging naar voren brengen. Ook als hij de wijziging niet als standpunt naar voren brengt, wordt deze door het aanvoeren van argumenten alsnog tot standpunt gemaakt. In beide gevallen entameert de protagonist een subdiscussie in de openingsfase van de hoofddiscussie.

Teruggrijpend op het eerder gegeven overzicht van manieren waarop het aanbrenge van een onderscheid of het invoeren van een definitie in een dissociatie kan worden uitgevoerd, kunnen we vaststellen dat onderscheid en definitie als zodanig herkenbaar worden uitgevoerd en daarmee ter discussie worden gesteld als die taalhandelingen expliciet, impliciet of indirect worden uitgevoerd. De regels en de taalgebruiksconventies voor de uitvoering van taalhandelingen dragen er zorg voor dat, ook bij impliciete en indirecte uitvoering, de taalhandeling als zodanig herkenbaar is. Dat is niet het geval als de taalhandeling niet wordt uitgevoerd, maar is gepresupponeerd, zoals in de voorbeelden (4) en (5). In dit soort gevallen is de dissociatie dus procedureel ondeugdelijk.

Een extra indicatie dat we te maken hebben met een procedureel ondeugdelijke dissociatie vormen gevallen waarin de protagonist de definitie of het onderscheid niet alleen presupponeert, maar ook nog eens benadrukt dat de wijziging in begripsinhoud of betekenis geen discussie behoeft door deze als een vaststaand feit voor te stellen. Dat gebeurt bij voorbeeld in het volgende fragment uit een bericht over een juridische vete tussen Bolkestein en Fons de Poel. De politicus had de journalist ervan beschuldigd dat deze valse aangifte zou hebben gedaan bij de belastingen, maar is gedwongen te rectificeren.

- (6) Bolkestein plaatste eerder wel een rectificatie in VN. Daarin zegt hij: 'Ik bedoelde "valse aangifte" niet in de belastingtechnische zin van het woord,

maar in de zin van het meewerken aan het geven van een apert onjuiste voorstelling van zaken over mijn belastingaangifte'.

De Volkskrant 13-11-1999

Bolkestein gaat er zijn rectificatie vanuit dat de term “valse aangifte” twee betekenissen heeft (waaronder een geheel nieuwe). Door de existentiële presuppositie die vastzit aan het gebruik van het bepaalde lidwoord in de uitdrukking “in de zin van” wordt deze definitie bovendien als een vaststaand feit gepresenteerd.

Ook het volgende fragment biedt een voorbeeld van zo'n feitelijke presentatie. De schrijver springt in de bres voor de hoofdsponsor van de Nederlandse schaatsploeg, die de Nederlandse schaatsers in een advertentie feliciteerde met hun overwinning, hoewel het sponsors tijdens de Olympische Winterspelen verboden was in hun reclame-uitingen hun sponsorschap te gebruiken.

- (7) Het verzekeringsbedrijf is een solide sponsor, die al een kwarteeuw de schaatssport financieel ondersteunt. (...) Kennelijk ziet Blankert het verschil niet tussen bonafide geldschietters die een fundament onder de sport hebben gelegd en gelegenheidssponsors.

Algemeen Dagblad 19-02-2002

Door de existentiële presuppositie die vastzit aan het gebruik van het bepaalde lidwoord in de uitdrukking “het verschil” wordt het onderscheid tussen solide sponsors en gelegenheidssponsors als een vaststaand feit gepresenteerd, evenals de herdefinitie van het woord “sponsor”, waarin de betekenis van deze term wordt beperkt tot een persoon of instantie die de sport *gedurende langere tijd* steunt.

Als de wijziging van uitgangspunten niet als standpunt naar voren wordt gebracht door een herkenbare uitvoering van de daarmee gemoede taalhandelingen, kan deze alsnog ter discussie worden gesteld door het aanvoeren van argumenten voor deze wijziging. In de bovenstaande voorbeelden is ook daarvan geen sprake. Dat is wel het geval in het volgende fragment.

- (8) Het onbehagen bij het klonen van mensen lijkt mij voort te komen uit een verwarring tussen de begrippen ‘identieke mensen’ en ‘genetisch identieke mensen’. Wie twee genetisch identieke bloembollen heeft, kan zonder problemen de ene voor de andere verruilen: genetisch identiek betekent bij bloembollen identiek. Met andere woorden: de waarde van een individuele bloembol wordt minder naarmate er meer genetisch identieke van zijn. Eén zwarte tulp is heel bijzonder. Maar als de Keukenhof er vol mee staat, komt er geen toerist meer kijken.

Maar mensen zijn geen bloembollen. De waarde en waardigheid van mensen wordt niet door hun genetische opmaak bepaald, maar door het feit dat ze mens zijn. Of is een eeneiige tweeling (een ‘natuurlijke’ kloon!) soms minder waard dan twee ‘gewone’ broers? Iemand die met de helft van een tweeling is getrouwd, wil toch - als het goed is - ook niet zomaar de ene voor de andere helft inruilen?

De reden daarvoor is eenvoudig: 'genetisch identiek' is bij mensen heel iets anders dan 'identiek'. Individualiteit zit niet in je genen.

De Volkskrant 11-04-1997

De spreker presupponeert een onderscheid tussen identiek en (louter) genetisch identiek (“‘genetisch identiek’ is bij mensen heel iets anders dan ‘identiek’”). Door argumenten aan te voeren voor de noodzaak van dit onderscheid, stelt hij het echter wel ter discussie, en daarmee voldoet hij aan de procedurele vereisten.

3.2 Materiële vereisten

De protagonist moet de wijziging in de uitgangspunten van de discussie niet alleen ter discussie stellen, de wijziging moet ook door de antagonist worden aanvaard. Als dat laatste niet het geval is, voldoet de dissociatie niet aan de vereisten voor materiële deugdelijkheid.

Hoewel discussianten in principe vrij zijn in het samenstellen van een lijst van gemeenschappelijk aanvaarde uitgangspunten (Van Eemeren & Grootendorst 2004: 145), valt er in algemene zin toch wel iets te zeggen over de criteria waarop de antagonist de aanvaardbaarheid van het aangebrachte onderscheid of de ingevoerde (her)definitie inherent aan de dissociatie kan beoordelen. Die criteria zijn verbonden met de algemene en specifieke doelen die eigen zijn aan deze taalhandelingen. Taalgebruiksverklaarders, waartoe de taalhandelingen die aan dissociatie inherent zijn behoren, hebben in het algemeen tot doel taalgebruik en begripsvorming te verhelderen en demarcatieproblemen op te lossen (Viskil, 1994, p. 189, 191). Specifiek voor de taalgebruiksverklaarders die inherent zijn aan dissociatie is bovendien het doel een tegenstrijdigheid op te lossen. Ik begin met het laatste.

Door dissociatie wordt een tegenstrijdigheid opgelost doordat de spreker binnen een tot dan toe als een eenheid beschouwde notie een onderscheid maakt tussen term I en term II en op grond van deze dissociatie zonder in tegenspraak met zichzelf te komen kan volhouden dat de propositie die term I bevat of die is afgeleid uit een propositie met term I, houdbaar is en de propositie die term II bevat of die is afgeleid uit een propositie met term II, niet. Zo kan Jorritsma (4) zonder zichzelf tegen te spreken volhouden dat zij wel een overtreding van wettelijke regels toelaat, maar niet gedooft, Bolkestein (6) kan volhouden dat De Poel geen frauduleuze aangifte heeft gedaan (namelijk in technische zin), maar in andere zin toch ook wel. En de kleindochter van Maria Montessori (5) kan volhouden dat haar grootmoeder ijdel was, maar ook niet (namelijk in mentale zin).

Gegeven dit specifieke doel van de taalhandelingen die inherent zijn aan dissociatie, het oplossen van een tegenstrijdigheid, is het van cruciaal belang dat de antagonist van mening is dat er inderdaad een onderscheid kan worden gemaakt tussen de twee onderscheiden begrippen. Als de antagonist van mening is dat het onderscheid louter verbaal is, en in werkelijkheid niet gemaakt kan worden, of als hij vindt dat de betekenis van de twee geïntroduceerde termen eigenlijk op hetzelfde neerkomt, kan de tegenstrijdigheid door de dissociatie niet worden opgelost. Daarmee is een van de gronden gegeven waarop een antagonist de verandering in uitgangspunten die een dissociatie met zich meebrengt niet aanvaardbaar kan achten.

Aangezien dissociatie een argumentatieve techniek is die draait om differente waardentoekenning, doet zich bij dissociatie een bijzonder geval van het zojuist geïntroduceerde criterium voor als de nieuwe term waarmee een zaak wordt aangeduid uitsluitend qua emotionele kleuring verschilt van de oude, maar niet qua connotatie (of intensie) of denotatie. Op die grond zou een antagonist de dissociatie in (4) bij voorbeeld kunnen verwerpen. Hij zou tegen de door Jorritsma gemaakte dissociatie kunnen inbrengen dat vooruitlopen op een gewenste wetswijziging in feite precies hetzelfde is als gedogen, namelijk toelaten dat iets gebeurt wat volgens de geldende wet niet mag.

Het enige verschil is dat de eerste uitdrukking een positieve emotionele lading heeft, en de tweede een negatieve.

Ook het onderscheid in het volgende fragment zou een antagonist op die grond onaanvaardbaar kunnen achten. Een winkelier heeft ter bestrijding van winkeldiefstal een cel in zijn zaak laten bouwen. Het is de vraag of hij hiermee niet in overtreding is. Een woordvoerder van justitie laat echter weten dat er niet tegen hem wordt opgetreden:

- (9) “Hij mag alleen niemand opsluiten zonder dat de politie op de hoogte is en hij mag het geen cel noemen. Wij zien het als een ophoudruimte.”
NRC/Handelsblad 20-03-2003

De antagonist zou kunnen aanvoeren dat een cel en een ophoudruimte zich in niets van elkaar onderscheiden (beide dienen om iemand op te sluiten), behalve dan dat de laatste term een eufemisme is voor de eerste.

Ook in algemene zin moeten onderscheid en definitie doelmatig zijn: zij moeten een bijdrage leveren aan de verheldering van het taalgebruik of de begripsvorming en het oplossen van demarcatieproblemen. Dat betekent dat ze ook bruikbaar moeten zijn buiten het doel van de spreker om zich uit een specifieke tegenstrijdigheid te redden in de specifieke discussie waarin die optreedt, en dus niet louter *ad hoc* moeten zijn gebruikt. Ook over deze algemene doelmatigheid kan de antagonist een oordeel hebben. Op deze grond zou een antagonist bij voorbeeld de dissociatie in (6) onaanvaardbaar kunnen achten: het lijkt in het kader van de rechtspraak tamelijk onhandig om af te wijken van de gebruikelijke terminologie volgens welke ‘aangifte doen’ inhoudt dat men formeel bij een overheidsinstantie kennis geeft van bepaalde feiten, en in plaats daarvan de term de vage betekenis te geven van ‘meewerken aan een [bepaalde] voorstelling van zaken’.

Ook de dissociatie in het volgende gespreksfragment zou op grond van de eis van algemene doelmatigheid door een antagonist niet aanvaardbaar geacht kunnen worden.

- (10) A: Hij is een goeie manager.
B: Nou hij heeft die subsidiestop anders niet weten te voorkomen.
A: Ja, hij is geen goeie crisismanager, maar als algemeen manager functioneert hij uitstekend.

Spreker A beperkt de betekenis van het woord “manager” tot een leidinggevende van wie niet verwacht kan worden dat hij ook in tijden van crisis goed leiding geeft. Voor het spreken over de taken van managers een ongebruikelijke en vermoedelijk onhandige beperking. Een soortgelijke beperking doet zich voor in (7), waarin de betekenis van het woord “sponsor” zodanig wordt beperkt dat een persoon of instantie die slechts gedurende een korte periode financiële ondersteuning biedt, geen sponsor genoemd kan worden.

4 Slot

In dit artikel heb ik geprobeerd de vraag te beantwoorden onder welke omstandigheden het gebruik van dissociatie dialectisch verantwoord mag worden geacht. Eerst heb ik laten zien dat in een dissociatie twee taalhandelingen, het aanbrengen van het onderscheid en het invoeren van een definitie, worden uitgevoerd, waarmee een wijziging wordt aangebracht in de uitgangspunten voor de discussie. Deze taalhandelingen kunnen in meerdere en mindere mate als zodanig herkenbaar worden uitgevoerd.

Het feit dat er met de dissociatie een wijziging wordt aangebracht in de uitgangspunten voor de discussie betekent in het kader van de regels voor kritische discussie dat er eerst een subdiscussie over die wijziging gevoerd moet worden die als uitkomst moet hebben dat de antagonist deze wijziging aanvaardt, wil de dissociatie in de hoofddiscussie gehandhaafd kunnen worden. Als die subdiscussie niet wordt aangegaan, of als die wel wordt aangegaan, maar de antagonist acht de wijziging niet aanvaardbaar, en de protagonist gebruikt de dissociatie desalniettemin in de hoofddiscussie alsof de wijziging in de inhoud van het gebruikte begrip of de betekenis van de gebruikte term tot de geaccepteerde uitgangspunten van de discussie behoort, begaat de protagonist in de hoofddiscussie een overtreding van regel 6 voor het voeren van een kritische discussie: doe niet ten onrechte alsof een uitgangspunt voor de discussie is aanvaard.

Uit deze algemene omschrijving vloeien twee soorten vereisten voort voor de deugdelijkheid van dissociatie, die respectievelijk kunnen worden aangeduid als procedurele en materiële vereisten.

Aan de procedurele vereisten is voldaan als de wijziging in de uitgangspunten ter discussie wordt gesteld doordat deze als standpunt wordt gepresenteerd. Dat is het geval als de taalhandelingen die aan dissociatie inherent zijn, als zodanig herkenbaar worden uitgevoerd. Als die taalhandelingen niet expliciet, impliciet of indirect worden uitgevoerd, maar worden gepresupponeerd, is aan de procedurele vereisten niet voldaan, tenzij de dissociatie alsnog ter discussie wordt gesteld doordat er argumenten voor worden aangevoerd.

Aan de materiële vereisten is voldaan als de antagonist de wijziging in de uitgangspunten in de subdiscussie aanvaardt. De criteria op grond waarvan de antagonist deze wijziging aanvaardbaar kan achten, zijn af te leiden uit de algemene en specifieke doelen die verbonden zijn met de taalhandelingen die inherent zijn aan dissociatie, respectievelijk, het bijdragen aan de verheldering van taalgebruik en begripsvorming, en het oplossen van een tegenstrijdigheid. Als het onderscheid of de definitie louter *ad hoc* zijn, kan het eerstgenoemde soort doelen niet worden bereikt; als het gecreëerde onderscheid tussen de twee termen niet houdbaar is kan het laatstgenoemde soort doelen niet worden bereikt.

Mits deugdelijk gebruikt, is dissociatie een krachtig instrument om discussies te verhelderen en onze conceptie van de werkelijkheid te structureren. De definitie die aan de dissociatie ten grondslag ligt, heeft een verduidelijkende functie en kan een belangrijke rol spelen bij het ontwikkelen van een nieuwe visie op de werkelijkheid.⁵ Dat is ook de vlag van redelijkheid waaronder dissociatie kan worden gebruikt als een manier om in de verschillende fasen van een kritische discussie strategisch te manoeuvreren. Die manoeuvres zijn niet per definitie ondeugdelijk. Problemen ontstaan er alleen als de dissociatie wordt gebruikt terwijl de definitie of het onderscheid gepresenteerd wordt als gegeven of de antagonist de door de dissociatie geëffectueerde verandering in de gemeenschappelijke uitgangspunten niet aanvaardt.

Noten

1. Met dank aan Frans van Eemeren, Peter Houtlosser en Francisca Snoeck Henkemans die eerdere versies van dit artikel van hun verhelderende commentaar hebben voorzien.
2. Soms is de gepresupponeerde definitie die de spreker hanteert niet eens te achterhalen. Zarefsky, Miller en Miller-Tutzauer (1984) analyseren een voorbeeld daarvan in een redevoering van toenmalig president van de VS Ronald Reagan, waarin deze een voorstel doet voor een vangnet voor “de echte armen”, zonder dat duidelijk is wat het criterium voor armoede is.
3. Zie Van Eemeren, Houtlosser, Snoeck Henkemans (2005) voor het dialectische profiel van een discussie in de openingsfase van een kritische discussie.
4. Ook Grootendorst (1999) beschouwt het door hem geanalyseerde geval van de ‘fallacy of incorrect dissociation’ als een overtreding van regel 6.
5. In de woorden van Naess (1978: 49): ‘De invoering van nieuwe termen kan tot gevolg hebben dat ons denken nieuwe wegen inslaat’.

Literatuur

- Eemeren, F.H. van, & Grootendorst, R. (1982). *Regels voor redelijke discussies*. Dordrecht: Foris.
- Eemeren, F.H. van, H. van Eemeren, R. Grootendorst, J.A. Blair, & C.A. Willard (Eds.), *Proceedings of the Fourth International Conference of the International Society for the Study of Argumentation* (p. 168-171). Amsterdam: Sic Sat.
- Eemeren, F.H. van, & Houtlosser, P. (2002a). Strategic maneuvering with the burden of proof. In F.H. van Eemeren (Ed.), *Advances in Pragma-Dialectics* (p.13-29). Amsterdam: Sic Sat.
- Eemeren, F.H. van & Houtlosser, P. (2002b). Strategic maneuvering in argumentative discourse: a delicate balance. In F.H. van Eemeren & P. Houtlosser (Eds.), *Dialectic and Rhetoric: The Warp and Woof of Argumentation Analysis* (pp. 131-159). Dordrecht: Kluwer Academic.
- Eemeren, F.H. van, Houtlosser, P., & Snoeck Henkemans, A.F. (2005). Dialectische profielen en indicatoren van argumentatieve zetten. *Tijdschrift voor Taalbeheersing*, 27(2), 126-138.
- Grootendorst, R. (1999). Innocence by dissociation. A pragma-dialectic analysis of the fallacy of Incorrect dissociation in the Vatican document ‘We remember: a reflection on the Shoah’. In F.H. van Eemeren, R. Grootendorst, J.A. Blair, & C.A. Willard (Eds.), *Proceedings of the Fourth International Conference of the International Society for the Study of Argumentation* (pp. 286-290). Amsterdam: Sic Sat.
- Naess, A. (1978). *Elementaire argumentatieleer*. Baarn: Ambo.
- Perelman, C., & Olbrechts-Tyteca, L. (1969). *The New Rhetoric. A Treatise on Argumentation*. Notre Dame/London: University of Notre Dame Press.
- Rees, M. A. van (1982). *Illocutionaire strekking; betekenis en regels voor gesprekken*. Proefschrift Rijksuniversiteit Leiden.
- Rees, M.A. van (2002). Dissociatie: een dialogische techniek. *Tijdschrift voor Taalbeheersing*, 24(2), 89-106.
- Searle, J.R. (1975). Indirect speech acts. In P. Cole & J.L. Morgan (Eds.), *Syntax and Semantics, III: Speech acts* (pp. 59-82). New York: Academic Press,

Van Rees

- Viskil, E. (1994). *Definiëren. Een bijdrage tot de theorievorming over het opstellen van definities*. Amsterdam: IFOTT.
- Zarefsky, D., Miller, F.E., & Miller-Tutzauer, C. (1984). Reagan's safety net for the truly needy: The rhetorical use of definition. *Central States Speech Journal*, 35, 113-119.